

8 ONZEKER IN HET MIDDEN. OVER DE VERBROKEN BELOFTEN VAN DE MIDDENKLASSE

Monique Kremer, Djurre Das en Erik Schrijvers

8.1 INLEIDING

“Nederland is van oudsher een land met een evenwichtige inkomensverdeling en een grote, sterke middenklasse. Generaties groeiden op in de overtuiging dat zij zichzelf konden verbeteren door te ondernemen, te studeren, te werken en maatschappelijk actief te zijn. Nu de economie aantrekt en er voorzichtig ruimte ontstaat voor herstel van koopkracht en werkgelegenheid, kan het vertrouwen terugkeren dat ook toekomstige generaties het beter krijgen”(Algemene Zaken 2015), aldus de Koning in de Troonrede van 2015. Kijken we naar de krantenberichten van de laatste jaren over de middenklasse, dan is de toon een stuk alarmerender. ‘Er zijn geen nieuwe banen voor de middenklasse’ (Trouw, 2 april 2014). ‘Middenklasse staat onder druk’ (De Telegraaf, 17 augustus 2016) en ‘Middenklasse dreigt te verdwijnen’ (De Volkskrant, 20 juni 2015). Door ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, flexibilisering en de komst van technologie (robots!) voorop, verdwijnt of verschaalt het werk in het middensegment, en blijft het inkomen achter. De jongere generaties, schrijven de kranten, zullen het juist steeds moeilijker krijgen.

Maar hoe ervaart de middenklasse dat zelf? Om beter zicht te krijgen op de ideeën, gevoelens en ervaringen onder burgers in het middensegment is voor deze verkenning een kwalitatief kleinschalig onderzoek verricht. In Amersfoort en in Amsterdam zijn zes focusgroepgesprekken gehouden met in totaal 46 mensen (zie voor meer details de bijlage). Er vonden aparte gesprekken plaats met laagopgeleiden (vmbo, mbo1 en 2), middelbaar opgeleiden (mbo3 en 4, havo en vwo) en met hoogopgeleiden (hbo en wo), waarbij we uit zijn gegaan van een netto-huishoudinkomen tussen de 20.000 en 65.000 euro, omdat dit grosso modo samenvalt met de voor de afbakening van de middenklasse vaak gehanteerde grenzen van 60 procent en 200 procent van de mediaan (zie ook Salverda, hoofdstuk 5 en De Beer, hoofdstuk 6). Daardoor ontstaan er ook drie inkomenscategorieën. De leeftijdsgrens van de deelnemers was tussen de 25 en 65 jaar. Binnen iedere groep is tot slot gezorgd voor een spreiding naar leeftijd, geslacht, immigratieachtergrond, gezinssituatie en werkzame situatie.

In dit hoofdstuk doen we verslag daarvan en gaan we eerst in op hoe mensen in het ‘brede midden’ de middenklasse definiëren: de zelfdefinitie. Wie hoort erbij en wie niet? Nederland wordt, zoals in de Troonrede wordt gezegd, vaak gezien als een middenklassensamenleving, maar zijn er ook grenzen aan de middenklasse? En wat zijn belangrijke ingrediënten en kenmerken van een middenklassen-

bestaan? (paragraaf 8.2). Daarna wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de middenklasse onder druk staat. Ervaren mensen dat zelf? Naar voren komt dat mensen uit het brede maatschappelijk midden vooral veel onzekerheid ervaren. Om een middenklasseleven te kunnen leiden, zeggen de deelnemers, moet je allebei werken terwijl tegelijkertijd de onzekerheid op de arbeidsmarkt toeneemt door robots, flexibilisering van de arbeid en diploma inflatie (paragraaf 8.3). In de krantenberichten krijgt de onzekere arbeidsmarkt veel aandacht. Maar vooral de verzorgingsstaat – ooit een belangrijke bron van stabiliteit voor de middenklasse – is een groeiende bron van onzekerheid. Daarover gaat paragraaf 8.4. In slotparagraaf 8.5 zetten we de bevindingen op een rijtje en benoemen we enkele thema's voor beleid.

8.2 WIE HOORT ER BIJ DE MIDDENKLASSE EN HOE KOM JE DAAR?

Er bestaat een lange traditie om middenklassen in te delen naar statusgroepen (Weber 1978), beroepen (Golthorpe et al. 1980), opleiding en cultureel kapitaal (Bourdieu 1984) of inkomen (Atkinson en Brandolini 2011). Ook in deze verkenning wordt via drie lenzen en op basis van verschillende definities gekeken naar de middenklasse. Maar hoe plaatsen mensen zichzelf? En hoe vergelijken ze zich met anderen? Wie horen er tot de middenklasse en waarom?

In eerste instantie ligt het voor de meeste deelnemers niet voor de hand om de samenleving in te delen in bepaalde *klassen*. Het aanbrenge van onderscheid en vooral hiërarchie op basis van klassen roept soms weerstand op:

“Je wordt in hokjes gestopt. En daar moeten we juist vanaf. Ik vind het niet positief klinken, middelbaar en hoog.” (vrouw, 62, hoogopgeleid Amersfoort)

“Als je mensen gaat indelen in groepen, zeker in laag, hoog of midden, dan krijg ik daar een vervelend gevoel bij.” (man, 33, laagopgeleid Amsterdam)

Desgevraagd vinden alle deelnemers, ongeacht opleiding of inkomensniveau, dat ze zelf wél tot de middenklasse behoren. Daarbij rekenen laagopgeleiden zichzelf vaker tot de ‘lage middenklasse’, terwijl een aantal middelbaar en vooral hoger opgeleiden over zichzelf spreekt als ‘hoge middenklasse’. Sommige hoger- en middelbaar opgeleiden geven aan dat anderen hen soms niet meer tot de middenklasse rekenen: ‘we worden gezien als yuppen’, bijvoorbeeld door hun opleiding, of omdat ze het financieel goed voor elkaar hebben, maar zij rekenen zich er zelf wel toe.

Dat zien we terug in veel westerse samenlevingen. Slechts weinig mensen plaatsen zichzelf als er naar gevraagd wordt bovenaan of onderaan de sociale ladder – een fenomeen dat overigens ook zichtbaar is in een land als de VS waar mensen met een inkomen boven de 100.000 dollar zich ook vaak tot de middenklasse rekenen

(PEW 2015). Ook in Nederland plaatsen mensen zich veelal in het brede midden, zoals onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau SCP laat zien. Opvallend is dat de grootste groep zich zelfs boven het midden plaatst (stratum 7 op een ladder van 1 tot 10). Dat is hoger dan in gelijksoortig onderzoek ruim tien jaar eerder (Vroomans et al. 2014). Blijkbaar vinden mensen dat ze het vergeleken met anderen best goed hebben.

Dat mensen zichzelf tot de middenklasse rekenen vertaalt zich in de inschattingen van de grootte van de middenklasse. De middenklasse is in de ogen van de deelnemers, ongeacht het opleidingsniveau, verreweg de grootste groep in de Nederlandse samenleving. De inschattingen variëren van 60 tot 90 procent van de Nederlanders. Nederland is volgens de deelnemers een echte middenklassensamenleving. De brede middenklasse is erg belangrijk voor de stabiliteit van de samenleving als geheel, zeggen de deelnemers. De middenklasse wordt gezien als de motor van de samenleving, zowel in economische als in maatschappelijke zin. Als werkzame groep en consumentengroep levert zij een grote bijdrage aan de economie en als belastingbetaler is zij de drijvende kracht achter de welvaartsstaat. Verder is de middenklasse volgens veel ondervraagden maatschappelijk betrokken, actief bij de sportvereniging, op school of bij vrijwilligerswerk.

“De middenklasse is de motor, de lage klasse is de olie en benzine. En de hoge klasse zit aan het stuur.” (man, 45, hoogopgeleid Amersfoort)

De ‘werkende klasse’

Maar wanneer behoor je tot de middenklasse? De middenklasse laat zich volgens de deelnemers minder makkelijker typeren dan vroeger. Zo zijn er tegenwoordig meer verschillende huishoudenssamenstellingen denkbaar dan het klassieke gezin van ‘man, vrouw en twee kinderen’. Ook is herkomst – je wieg – volgens de deelnemers niet per se doorslaggevend. Een meerderheid denkt dat herkomst, bijvoorbeeld of je ouders uit de middenklasse komen, er niet toe doet voor plaatsing in de middenklasse, al geven deelnemers met een migratie-achtergrond aan dat dit wel degelijk nog steeds een rol speelt. Verder is een goede opleiding volgens de deelnemers wel belangrijk maar niet doorslaggevend om tot de middenklasse te behoren.

“Ik ken een hoop mensen die universitair geschoold zijn maar die ik toch gewoon in de middenklasse zou plaatsen (..) Mensen denken vaak dat hun werk dan goed betaald is, maar dat is helemaal niet zo.” (vrouw, 41, middelbaar opgeleid Amsterdam)

“Of je nou laag of hoog opgeleid bent maakt niet uit. Iemand die uit een achterstandsbuurt komt en laagopgeleid is kan uiteindelijk ook een miljoen verdienen. Zet dat af tegen iemand die in Amsterdam zuid geboren is, hoogopgeleid, maar 44.000 euro per jaar verdient.. wat is dan hoog en wat is laag?” (man, 27, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Opleiding vergoot wel de kans op sociale stijging – waar we later nog op terugkomen – maar een plek in de middenklasse ontstaat vooral door hard werken. Het is een bepaalde mentaliteit die de middenklasse typeert. Motivatie, ambitie, inzet en doorzettingsvermogen kunnen er voor zorgen dat mensen tot de middenklasse behoren. Het meritocratisch gedachtegoed waarbij niet de afkomst er toe doet maar de eigen verdienste en dan vooral de inzet die mensen tonen, wordt breed omarmd.

“Ik ken genoeg mensen die geen opleiding hebben en nu een fabriek runnen. Die denken: ik ga het gewoon doen. Eigenlijk ligt het ook aan je motivatie. Het gaat om iets willen, echt ergens voor gaan.” (vrouw, 47, middelbaar opgeleid Amsterdam)

De ondervraagde mensen vinden nagenoeg allemaal dat iemands actuele werk én inkomensituatie bepalend is of je bij de middenklasse hoort. Vooral het hebben van werk wordt unaniem gezien als de belangrijkste voorwaarde voor het behoren tot de middenklasse: de middenklasse is de werkenden klasse. Ook omdat op die manier een modaal inkomen wordt verkregen, waarmee mensen een ‘middenklasseleven’ kunnen leiden.

“De middenklasse is het werkende volk, mensen met een middeninkomen (..) Inkomen is uiteindelijk het belangrijkste. Dat bepaalt wat je aan het einde van de maand hebt, wat je eet, wat je doet, waar je loopt en wat je aantrekt” (man, 27, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Daarmee is de ondergrens in economische zin redelijk duidelijk afgebakend. Er moet geld op de plank komen door te werken. Maar over de economische bovengrens van de middenklasse is veel minder consensus. Zo hebben lager opgeleiden over het algemeen een ander beeld van waar middenklasse overvloeit in hoge klasse dan hoger opgeleiden. Terwijl lager opgeleiden iemand sneller tot de hogere klasse rekenen, denken hoger opgeleiden bij hoge klasse vaak aan topverdieners uit het bedrijfsleven en bekende Nederlanders.

De belofte van de middenklasse

Het inkomen is bepalend, zeggen deelnemers, omdat er bij de middenklasse een bepaalde levensstijl hoort, en daar moet wel enige financiële ruimte voor zijn. Iemand in de middenklasse kan het zich namelijk veroorloven om af en toe eens wat meer te doen dan alleen de strikt noodzakelijke uitgaven. De ‘middenklasse levensstijl’ laat zich samenvatten als huisje, boompje, beestje, af en toe een vakantie onder de zon, en als het kan een beetje sparen.

“Een diplomaatje, een leuk inkomen, een prettig leven en geen zorgen.” (man, 27 middelbaar opgeleid Amsterdam)

Het archetypische middenklasse gezin heeft het volgens de deelnemers best goed voor elkaar. Daarbij hoort een auto “een Volkswagen voor de deur” en wonen in “een beetje een goede buurt”, dat kan in een huurhuis of een koophuis. En de middenklasse gaat op vakantie: onder de buitenlandse zon, liefst kamperen “want dan kan je twee keer per jaar”. De middenklasse heeft financiële ruimte om af en toe wat luxe te kunnen veroorloven: dat je “gewoon even wat bij de Chinees kan halen zonder gelijk in de financiële problemen te raken” (vrouw, 48, laagopgeleid Amsterdam).

Volgens de deelnemers is het vooral typerend voor de middenklasse om vooruit te willen: motivatie te hebben om iets te doen, om te bewegen. Het middenklasse arbeidsethos is er volgens hen dan ook een van opgestroopte mouwen, aanpakken, en ergens voor gaan.

“Het heeft ook wel met motivatie te maken denk ik. Als je gemotiveerd bent om hoger op te komen dan stel je je doel en ga je daarvoor (..) Ik denk dat je het daarmee heel ver brengt in het leven.” (vrouw, 44, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Als je maar hard genoeg je best doet, kan je een plek in de middenklasse bemachtigen: met een baan, een modaal inkomen, voldoende financiële middelen om de kinderen op te voeden, aardig te kunnen wonen en leven. Je zou het ‘de belofte’ van het middenklassenbestaan kunnen noemen.

Bij die belofte horen ook verwachtingen van stabiliteit. De middenklasse houdt namelijk van stabiliteit en vastigheid: “weinig risico’s nemen” en “zorgen dat het blijft zoals het is”. De typische middenklasse mentaliteit van discipline en doorzetten, heeft als doel om ook in de toekomst verzekerd te zijn van een goede positie. Die zekerheid is nodig om de toekomst van de kinderen te garanderen.

“Het is gewoon een groep die gewoon goed kan functioneren en hun kinderen goed kan verzorgen. Een groep die geen revolutie wil, geen onrust wil. Een beetje dat het zo blijft zoals het is. ..Ze hebben het gevoel dat ze invloed op het leven willen hebben en hoe hun leven loopt en we gaan proberen dat zo te houden. En we gaan gewoon proberen dat door te geven aan onze kinderen. Er moet niet teveel onrust komen.” (man, 54, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Deze kenmerken van de middenklasse komen we ook tegen in de wetenschappelijke literatuur. De middenklasse kijkt naar de toekomst, houdt van langetermijnplanning en neemt niet te veel risico’s, vooral omdat ze de toekomst van de kinde-

ren niet op het spel wil zetten. Of zoals Davis (2004) het schrijft: “Equipped with a drive to secure their own prosperity and welfare of their children, middle classes are disciplined, forward looking investors”. De middenklasse is daarin anders dan de lagere klasse en de elite. De middenklasse heeft iets te winnen en te verliezen, schrijven Schimank et al. (2014). Daarom zijn ze voortdurend aan het werk om hun positie te consolideren. ‘Statusarbeit’ noemen ze dat.

Kortom: hoewel mensen elkaar niet graag in ‘een hokje stoppen’, komt naar voren dat alle deelnemers zichzelf tot de middenklasse rekenen, ongeacht opleidingsniveau of inkomen. De middenklasse wordt vooral gezien als een werkende klasse, die niet door afkomst maar door inzet en hard werk een aardig inkomen kan verschaffen. Dat inkomen is nodig om je een bepaalde leefstijl te kunnen veroorloven, om je kinderen op te voeden en af en toe wat leukjes te kunnen doen. In de woorden van de deelnemers “een goed leven zonder zorgen”, maar ook “zonder verder gekke dingen”. Voor de middenklasse is stabiliteit van grote waarde. Want als ‘het blijft zoals het is’ biedt dat de beste garantie voor de toekomst van hun kinderen.

8.3 VERBROKEN BELOFTE: DE MIDDENKLASSE ONDER DRUK

Maar de succes-strategie van de middenklasse lijkt in de ogen van de deelnemers serieuze barsten te vertonen. Hoewel veel mensen – waaronder ook lager opgeleiden – wel degelijk ook benadrukken dat ze ‘rijk zijn’, ‘dat ze tevreden mogen zijn’ en dat het over het algemeen ‘goed hebben’ of ‘niet van doemscenario’s houden’ zeggen de meeste mensen dat het middenklassenbestaan onder druk staat. Nagenoeg iedereen voorspelt ‘een krimpende middenklasse’. Je kan nog zo gemotiveerd zijn en hard werken, succes is niet langer verzekerd. De gemoedsrust van het middenklassenbestaan heeft plaats gemaakt voor een groeiend gevoel van onzekerheid, onzekerheid die er niet altijd is geweest en die niet past bij hun verwachtingen. Meer dan eens wordt vergeleken met een zekere gemoedsrust van ‘vroeger’.

“Ik denk dat de Westerse wereld zijn beste tijd gehad heeft van de jaren ’60 tot 9/11 (...) De tijd van voorspoed van na de Tweede Wereldoorlog. En dat er nooit meer oorlog zou komen” (man, 34, laagopgeleid Amsterdam)

De deelnemers verwijzen vaak naar de tweede helft van de twintigste eeuw, de periode van naoorlogse welvaart waarin de verzorgingsstaat is opgebouwd, als een periode van zekerheid en sociale stijging. Van Lieshout (2016) noemt dat een periode van *rising expectations*; met ieder jaar (een bescheiden) economische groei en de ‘belofte’ dat het elk jaar niet alleen persoonlijk met iedereen beter zou gaan, maar dat dit nog sterker zou gelden voor de volgende generatie. Hij stelt: “Voor steeds meer mensen werd hun positie in de samenleving niet langer bepaald door bezit en sociale afkomst, maar door individuele competenties en inzet”. Die hoop-

volle verwachtingen lijken volgens hem rond de millenniumwisseling plaats te hebben gemaakt voor een *fear of falling*, een term die Ehrenreich (1989) ooit muntte.

De deelnemers aan de focusgroepen zien vooral de laatste jaren een aantal ontwikkelingen die de pilaren waarop het middenklassenbestaan is gebouwd doen wankelen. Volgens hen ontstaat er druk op gezinnen doordat het noodzakelijk is geworden dat beide partners financieel bijdragen aan het huishouden, en doordat zorgtaken steeds vaker terug worden gelegd bij de burger. Tegelijkertijd is werk, en daarmee het verwerven van inkomen, onzekerder geworden. Deze bronnen van onzekerheid worden hier nader toegelicht.

Onzekere gezinnen: werken én zorgen

Terwijl men nog wel nét zo hard werkt – misschien nog wel harder dan vroeger – leeft het idee onder de deelnemers dat zij hier steeds minder de vruchten van kunnen plukken. De middenklasse staat onder druk: er moet harder, en met z'n tweeën worden gewerkt om een middenklasseleven te kunnen leiden en de kinderen een toekomst te kunnen bieden. Of zoals zoals Salverda het in deze verkenning beschrijft (zie hoofdstuk 5): “je moet harder lopen om op hetzelfde niveau te blijven”.

“Je moet heel veel uren werken om tot de middenklasse te kunnen blijven behoren en te zorgen dat je niet terugvalt naar een lagere klasse. Het lijkt alsof je er steeds meer voor moet werken.” (vrouw, 29, laagopgeleid Amsterdam)

Met name laag- en middelbaar opgeleiden hebben de overtuiging dat huishoudens met één kostwinner het financieel zwaar hebben. Eenverdieners moeten volgens hen voortdurend ‘zien rond te komen’. Het lukt wel, maar het past niet bij het beeld dat zij van de middenklasse hebben.

“Met één inkomen moet je een hoop laten. Een weekendje weg, de leuke dingen (...). De Efteling kost al aardig wat dus dat moet je laten. Dan val je in de basisbehoeften.” (man, 36, middelbaar opgeleid Amsterdam)

Volgens sommige deelnemers is dat niet altijd zo is geweest: vroeger kon een gezin met eenverdiener zich nog wel in de middenklasse handhaven. Dat kan nu niet meer, mede door de hogere kosten van kinderen. Van kinderfeestjes tot kinderopvang, van iPhone tot studie: doordat kinderen zich moeten blijven meeontwikkelen met de snel veranderende technologische ontwikkelingen en eisen van de samenleving is het middenklasseleven duurder geworden.

“Als je in de jaren zestig en zeventig een alleenstaande man was die 40 uur werkte, dan kon je het huishouden draaien, een autootje betalen, en in de zomer op vakantie met de caravan. Ben je tegenwoordig alleenverdiener dan kan dat niet meer. Alles is steeds meer uitgekleeft.” (man, 34, laagopgeleid Amsterdam)

“Vroeger was het een stuk simpeler: vrouw thuis met de kinderen, man aan het werk.” (vrouw, 38, middelbaar opgeleid Amersfoort)

Dat er druk kan ontstaan op families wanneer partners hun arbeidscarrière moeten combineren met zorgtaken en gezin, signaleert ook Parker in haar boek *The squeezed middle* (2013). Dit komt volgens haar doordat veel vrouwen zijn toegetreden op de arbeidsmarkt, terwijl het aantal uren dat mannen gemiddeld werken gelijk is gebleven. Het stijgende aantal gewerkte uren per huishouden heeft echter niet geleid tot meer luxe: door stagnerende lonen van mannen is de financiële bijdrage van de vrouwen aan het huishouden een noodzakelijk kwaad geworden, zo concludeert Parker.

Onzeker werk

Ook de arbeidsmarkt brengt onzekerheid met zich mee. Volgens de deelnemers is de arbeidsmarkt voortdurend in beweging en over het algemeen is dat in negatieve richting. Ze wordt in de ogen van velen steeds complexer en exclusiever. Zo zegt een laagopgeleide deelnemer: “Er is geen zekerheid meer, de arbeidsmarkt is verhard”. Wat zorgt voor onzekerheid zijn volgens de deelnemers een drietal ontwikkelingen: technologische ontwikkelingen (robots!), flexibilisering en diploma-inflatie – thema’s die ook daadwerkelijk aan de orde zijn voor het middensegment (zie hoofdstukken 1, 3 en 4).

De zorgen over technologische ontwikkelingen hebben betrekking op automatisering en robotisering die werk doen veranderen en soms zelfs verdwijnen. Hierdoor staan volgens de deelnemers veel banen in de middenklasse op de tocht. Niet dat iedereen dit aan den lijve ondervindt, maar velen horen en zien hiervan voorbeelden om zich heen of in de media, bijvoorbeeld in de artikelen waar we dit hoofdstuk mee openen. Er is vaak sprake van wat je ‘socioscopie’ kan noemen. Mensen ervaren het niet altijd persoonlijk maar zien ontwikkelingen bij anderen waardoor ze zelf ook gevoelens van onzekerheid ervaren.

“De positie van de middenklasse op de arbeidsmarkt is verslechterd. Steeds meer mensen komen thuis te zitten door robots etc.” (man, 65, laagopgeleid Amersfoort)

Ook zijn er zorgen over de flexibilisering van de arbeidsmarkt. “Het vaste contract bestaat niet meer”, zeggen veel deelnemers. En ook: “een vast contract is niets meer waard”. De zorgen daarover zijn niet voorbehouden aan laagopgeleiden.

Hoogopgeleiden geven ook aan dat ze problemen ondervinden bij het krijgen van een hypotheek als flexwerker, en hebben zorgen over het niet opbouwen van pensioen als zzp'er. De hele samenleving is ingericht op het vaste contract en dat leidt tot problemen.

“Je kunt geen huis kopen. Alles is op het oude systeem gebaseerd. Wij moeten heel flexibel zijn (...) maar met een flexibel contract kun je het shaken.” (vrouw, 49, hoogopgeleid Amsterdam)

Verschillende deelnemers vinden het vervelend dat het hebben van een tijdelijk contract betekent dat men zich al tijdens dit werk moet oriënteren op een volgende baan. Ook komt het voor dat mensen hun baan verliezen omdat de werkgever geen vast contract kan of wil aanbieden. Soms zijn het uitgerekend de regels die de overheid heeft bedacht om werknemers beter te beschermen, die zorgen voor juist nóg meer onzekerheid, zegt een hoger opgeleide:

“Sinds deze zomer mag je nog maar twee losse contracten achter elkaar hebben, een bizarre maatregel. Ik weet nu al: vanaf mei ga ik zes maanden de ww in en daarna kom ik terug. Zo werkt het nu. Mijn werkgever wil mij terug en ik wil dat ook. Zij durven het nu niet meer aan om een vast contract te geven door wat ze zich op de hals halen. Dan maar zo.” (man, 28, hoogopgeleid Amsterdam)

Tegelijkertijd zijn er mensen die vertellen dat ze graag van baan willen wisselen maar dat niet durven: ze zijn gevangen in hun huidige baan omdat het zekerheid geeft en die willen ze niet op het spel zetten.

De meest genoemde ontwikkeling op de arbeidsmarkt die volgens de deelnemers nadelig uitpakt voor de middenklasse is dat voor banen steeds hogere opleidingseisen gelden. Dat maakt de arbeidsmarkt steeds exclusiever. Waar men vroeger zonder diploma ergens kon beginnen en zich al werkende kon bijscholen, denken velen dat dit tegenwoordig niet meer mogelijk is. Met name laagopgeleiden vinden dit problematisch.

“Ja zo ging het vroeger. Tegenwoordig moet je echt veel meer studeren om een goede baan te krijgen. Toen ik van de MAVO kwam ging ik meteen bij een bank werken en toen had ik ook een hele goede baan. Maar dat gaat niet meer zo.” (vrouw, 48, laagopgeleid Amsterdam)

Zij stellen namelijk dat wanneer opleiding belangrijker wordt dan motivatie en inzet, dit betekent dat de instelling van ‘opgestroopte mouwen’ die de middenklasse zo kenmerkt niet meer tot dezelfde successen kan leiden als vroeger. Het wordt moeilijker om de arbeidsmarkt te betreden, en doorgroeimogelijkheden zonder ‘papieren’ zijn steeds lastiger te vinden.

Ook hoogopgeleiden vertellen dat het tegenwoordig moeilijker is om aan het werk te komen. Zij kunnen natuurlijk ook nog werk ‘onder hun niveau’ aannemen, maar vinden dit wel een risico aangezien ze daarna misschien niet meer op een hoger niveau aan de bak komen. Zij concluderen dat een hoge opleiding tegenwoordig geen garantie meer is voor een goede baan.

“Vroeger was nog alles mogelijk, zo heb ik dat ervaren (...) Misschien heel naïef, maar ik dacht: met een universitaire studie liggen de banen wel voor het oprapen. Dat bleek niet zo te zijn: crisis.” (vrouw, 30, hoogopgeleid Amsterdam)

Toekomst van de kinderen

Een laatste klassiek middenklassenthema is de toekomst van de kinderen. Uit onderzoek van het SCP komt naar voren dat de meerderheid van de Nederlanders zorgen heeft over de toekomst van volgende generaties. In 2016 was 66 procent van de ondervraagden het eens met de stelling ‘ik ben bang dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij’ (Den Ridder et al. 2016). Uit de focusgroepen komt een vergelijkbaar beeld naar voren, al zijn er wel lichte verschillen waarneembaar per opleidingsniveau. Vooral laagopgeleiden denken dat kinderen van nu het slechter zullen krijgen dan hun ouders. Ze verwijzen daarbij naar pensioen (“Ik denk dat onze kinderen geen AOW krijgen”), huisvesting (“een nieuwe woning krijg je haast niet meer”) maar ook naar bredere thematiek als minder sociale samenhang en vrede (“de wereld staat in brand”).

Hoogopgeleiden, en middelbaar opgeleiden in mindere mate, zijn hierover minder stellig en hebben een positiever beeld van de toekomst van hun kinderen. Ze denken bijvoorbeeld dat jongeren van nu zullen leren leven met onzekerheid. Jongeren weten dat een baan niet meer voor het leven is, en daardoor zullen ze ook flexibeler zijn. “Ze groeien op en zien dingen in een ander perspectief dan wij.. ze zijn flexibeler” (vrouw, 49, hoogopgeleid Amsterdam). Ook zeggen mensen dat de levensstandaard alleen maar toeneemt. “Dat ze het slechter krijgen kan niet waar zijn, ze verdienen meer en meer, en worden gezonder” (man, 48, hoogopgeleid Amersfoort).

Als het gaat om de stelling dat de deelnemers het beter hebben dan hun eigen ouders, is er bovendien een leeftijdseffect zichtbaar. Jongere generaties (twintigers en dertigers) zijn van mening dat hun ouders het beter hebben dan zij het ooit zullen krijgen. Vooral omdat hun ouders huizen konden kopen (die in waarde zijn gestegen) terwijl zij nauwelijks een huis kunnen kopen. Oudere deelnemers (vijftigers) zijn over het algemeen wel van mening dat ze het beter hebben gekregen dan hun ouders.

Kortom, om tot de middenklasse te behoren en een middenklassenbestaan te kunnen leiden moet je volgens de deelnemers tegenwoordig harder werken en liefst met z'n tweeën, terwijl tegelijkertijd de arbeidsmarkt onzekerder wordt door technologische ontwikkelingen en flexibilisering, en diploma's minder waard worden. Dat is waar mensen in 'het brede midden' zich over de hele linie zorgen over maken. Zorgen die gegeven de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt voor de middenklasse heel reëel blijken te zijn (zie hoofdstuk 1 en 2 van deze verkenning). Kijken mensen naar de toekomst van hun kinderen – een klassiek middenklassen-thema – dan zijn hoger opgeleiden meer ontspannen dan lager en middelbaar opgeleiden die betwijfelen of hun kinderen wel net zo makkelijk een huis of een baan krijgen als zij.

8.4 ONZEKERE VERZORGINGSSTAAT

Voor de middenklasse is de verzorgingsstaat altijd heel belangrijk geweest (Hacker 2008; Dallinger 2013). Want een verzorgingsstaat biedt allerlei zekerheden die de middenklasse nodig heeft om middenklasse te blijven. Het beschermt hen tegen sociale daling zoals een inkomensval bij werkloosheid of ziekte, en het biedt een onderwijsstelsel dat garandeert dat hun kinderen kunnen doorleren. Door de ontwikkeling van de naoorlogse verzorgingsstaat heeft de middenklasse een stabiel leven kunnen leiden en heeft zij kunnen groeien.

Maar de vraag is of dat nog zo is. Volgens Van Lieshout (2016) heeft het sterker wordende gevoel van *fear of falling* in de middenklasse ook te maken met het afnemend vertrouwen dat de verzorgingsstaat nog voldoende zekerheid kan bieden. Er is sprake van een 'middenklasseparadox': terwijl de middenklasse in Nederland gewend is geraakt, en zelfs gebouwd is op een zekere mate van zekerheid, is de zekerheid van de verzorgingsstaat de laatste twee decennia aanzienlijk verminderd (Vrooman 2016).

Dat komt ook naar voren in alle focusgroepen. De deelnemers zijn van mening dat de burger minder van de overheid op aan kan, en steeds meer op zichzelf is aangewezen. Sociale zekerheden verdwijnen. "Zoek het zelf maar uit" zegt een laagopgeleide man (52, Amersfoort). Mensen dragen wel een meritocratisch ideaal uit, waarbij vooral de inzet van mensen (en niet zozeer de intelligentie) de basis is van de beloning, maar verwachten daarin wel gesteund te worden door de zekerheden van de verzorgingsstaat. Ze hebben de indruk dat zekerheden die vroeger vrij onwrikbaar waren nu op losse schroeven zijn komen te staan. Ze wijzen op het langer moeten doorwerken voor je AOW, minder rechten op pensioen, hogere zorgkosten en het vervangen van de studiefinanciering door een leenstelsel. Er is op allerlei vlakken steeds minder zekerheid, zeggen de deelnemers.

Minder profijt van de verzorgingsstaat

Bovendien hebben vooral laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden het gevoel dat juist de middenklasse tussen wal en verzorgingsstaatschip valt. Terwijl de lagere klasse, degenen die van een minimum inkomen of een uitkering rond moeten komen, een beroep kunnen doen op subsidies en toeslagen, en een woning kunnen huren uit de sociale sector, komt de middenklasse daar niet voor in aanmerking. In tegenstelling tot de lagere klassen kunnen zij niet rekenen op subsidie of andere vormen van financiële steun van de overheid. Sterker nog: sommigen zeggen dat de middenklasse wordt gebruikt als ‘plukkip’ voor de verzorgingsstaat. Ze zien zichzelf als groep waar de grootste belastingopbrengst vandaan komt, terwijl ze er minder rechtstreeks van kunnen profiteren.

“Als middenklasse heb je niet de mogelijkheid om hulp of compensatie in te schakelen van de overheid.” (vrouw, 31, laagopgeleid Amersfoort)

“Je valt overal net buiten. Terwijl wij de subsidies ook hard kunnen gebruiken.” (man, 28, laagopgeleid Amersfoort)

“Voor de lagere klassen zijn weer potjes. Maar wij, middenklassers, zitten overal net naast.” (vrouw, 59, laagopgeleid Amersfoort)

Meerdere deelnemers spreken uit dat zij het gevoel hebben harder te moeten werken voor hetzelfde welvaartsniveau, en niet door de overheid worden geholpen, terwijl er ook mensen zijn die niet zo hard lijken te werken maar wél door de overheid geholpen worden. Er klinkt af en toe jaloezie door ten opzichte van degenen die onder je staan, zoals ook de socioloog De Swaan (1990) ooit signaleerde:

“(De Middenklasse) die komt juist weer níet in aanmerking voor allerlei subsidies. Dat hoor je ook wel om je heen. En dan denk ik misschien stiekem ook wel eens dat je beter in de bijstand kan zitten, dan krijg je alles voor niets. Dat is natuurlijk ook weer niet eerlijk, je kan er ook niks aan doen als je in de bijstand zit.” (vrouw, 56, hoogopgeleid Amersfoort)

Wat voor de deelnemers een belangrijk symbool is van de middenklasse die geen aanspraak meer kan maken op de verzorgingsstaat, is het afschaffen van de studiefinanciering. Dat raakt het hart van het ‘middenklasseleven’ omdat de middenklasse zich toelegt op de toekomst van de kinderen, en uitdraagt dat het niet verstandig is om risico’s te nemen. Men ziet op tegen het maken van schulden en wil dat niet al op jonge leeftijd stimuleren. Volgens sommigen, vooral laag- en middelbaar opgeleiden, heeft dit ertoe geleid dat er voor hun kinderen een drempel is opgeworpen voor het volgen van vervolgonderwijs.

“Ik denk dat het moeilijker wordt voor kinderen om een goede opleiding te volgen. Door de kosten van de opleidingen. Het is volgens mij echt moeilijker geworden met het afschaffen van de studiefinanciering.” (vrouw, 29 laagopgeleid Amsterdam)

Tegelijkertijd vindt een aantal middelbaar- en hoogopgeleide deelnemers de investering in het onderwijs van de kinderen wel enigszins terecht omdat deze zich meestal wel terug zal betalen: ‘een opleiding die leidt tot een betere baan, daar mag je best zelf in investeren’. Maar, ze erkennen ook dat deze investering door de eerder genoemde diploma-inflatie wel minder zeker is geworden. Daarom heeft de afschaffing van de studiefinanciering waarschijnlijk zo’n belangrijke symbolische waarde voor de middengroepen. Nu de baten van een opleiding voor de middenklasse niet altijd meer helder zijn worden ze geacht zonder hulp van de overheid risico’s te nemen die niet passen bij hun middenklasselevensstijl.

Dat middengroepen zich door de verzorgingsstaat in de steek gelaten voelen kwam ook naar voren in eerder onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Dekker et al. 2015), waar vooral middelbaar opgeleiden zeggen dat ‘de overheid te weinig doet voor mensen zoals ik’. Het beeld leeft dat “de gewone, hardwerkende mens’ tussen wal en schip raakt” (p.4). Uit recentere onderzoek van hetzelfde instituut naar profijt van de overheid blijkt dat als zowel de secundaire (sociale zekerheid) en tertiaire verdeling (voorzieningen zoals in de woningmarkt of onderwijs) bij elkaar worden opgeteld, de lagere inkomens het meeste profijt hebben en de hogere inkomens het minst (zie Olsthoorn et al. 2017: 16). De ‘sterkste schouders’ dragen dus de zwaarste lasten. Naar voren komt dat middengroepen (tussen de 25.000 en 45.000 netto- gezinsinkomen per jaar) in vergelijking met de lagere klasse vooral een stuk minder profijt hebben van *sommige* (tertiaire) voorzieningen, zoals wonen, hoger onderwijs en recreatie en sport. Dat kan ook de verklaring zijn voor het gevoel dat de verzorgingsstaat er niet voor hen is. Huishoudens met een middeninkomen hebben relatief weinig profijt van de overheidsuitgaven aan publieke voorzieningen die een belangrijke symbolische middenklassewaarde hebben en die het meest zichtbaar en tastbaar zijn in hun leven, zoals wonen en onderwijs. Bovendien lijken mensen in de lagere en middengroep zich meer te vergelijken met de ‘lagere klasse’ dan met de ‘hogere’ omdat zij hard hun best moeten doen om een middenklassenbestaan te kunnen leiden.

Het gevoel dat de middenklasse geen profijt van de overheid heeft, lijkt ten slotte bij sommige deelnemers hun solidariteit te ondermijnen. Er ontstaat bij hen het idee dat het tegenwoordig ‘ieder voor zich’ is.

“Je krijgt ook een andere ‘mindset’. Als je het idee hebt; ik wordt gepakt.. dan ga je steeds meer aan je eigen hachje denken. Daartoe word je gedwongen. Dan doe je niet wat het beste is voor ons allemaal.” (man, 28, hoogopgeleid Amsterdam)

Wat kan dat betekenen? Als het middensegment niet meer mee wil doen aan het op solidariteit gebaseerde stelsel van sociale zekerheid omdat ze er (terecht of onterecht) te weinig profijt van ervaart kan dat negatief uitpakken voor de toekomst van de verzorgingsstaat. De middenklasse is altijd een belangrijke aanjager en steunpilaar geweest van de verzorgingsstaat (De Swaan 1989; Baldwin 1990). Op het moment dat de middenklasse geen profijt ervaart, kan zij zich terugtrekken uit collectieve verzekeringen en voorzieningen. Dat beschrijft Skocpol bijvoorbeeld in haar boek *The Missing Middle* (2000) waarin ze het ontbreken van een brede verzorgingsstaat in de VS toeschrijft aan het feit dat het beleid zich enkel op de onderkant richt waardoor er geen draagvlak is onder de middenklasse.

Participatiesamenleving

Wat in de ogen van de deelnemers – van laag tot hoogopgeleid – ook een probleem is, is de beweging van verzorgingsstaat richting een ‘participatiesamenleving’, zoals aangekondigd in de Troonrede van 2006. Hoewel verschillende deelnemers benadrukken dat het ook goed is om voor ouders en anderen te zorgen zijn ze minder te spreken over de wijze waarop. Omdat zij bij uitstek een sociaal betrokken en maatschappelijk actieve groep zijn, komen de lasten vooral op hun schouders. Naast hun gewone werkzaamheden, zoals het voeren van het eigen huishouden, en eventuele andere verplichtingen, moeten ze ook nog tijd vrij maken voor vrijwilligerswerk bij scholen en sportclubs of het geven van mantelzorg aan ouders of anderen in de omgeving. De ‘participatiesamenleving’ legt nog meer druk op hen terwijl ze al worstelen met werken en zorgen:

“Ik word er overspannen van. Je moet op school overal mee helpen, verplichte diensten. Daar ben je eindeloos mee bezig. Ik moet ook werken voor de hypotheek, dat levert veel stress en gedoe op (...) De subsidies zijn weg bij de sportverenigingen en daar moet je nu ook bardiensten draaien.” (man, 48, hoogopgeleid Amersfoort)

“Je hebt gewoon geen energie meer over en de maatschappij vraagt zoveel van je. Werkdruk wordt hoger, de hoogste ziektepost is stress, omdat we allemaal overwerkt zijn en er steeds meer wordt gevraagd. Dan moet je ook nog eens dat (zorgen) gaan doen, omdat ze zeggen daar hebben we geen geld meer voor en ze zeggen zoek het allemaal maar uit.” (man, 28, laagopgeleid Amersfoort)

Dat de overheid juist in de context van steeds meer nadruk op betaalde arbeid en een onzekere arbeidsmarkt burgers vraagt of zij de zorg voor elkaar weer gezamenlijk willen oppakken, kunnen veel respondenten maar moeilijk begrijpen. Sommi-

gen zijn dan ook van mening dat gezinnen door overheidsbeleid eigenlijk alle kanten op worden geslingerd. Eerst was het belangrijk dat men ging participeren op de arbeidsmarkt en nu moet er ineens weer aan mantelzorg worden gedaan.

“Ik denk dat het er niet gezelliger op wordt. We worden heen en weer geslingerd door de politiek de laatste jaren. We moesten meer individueel bezig zijn en voor onszelf zorgen. En nu ineens weer voor opoe zorgen! Dat hadden we net afgeleerd. Ik voel me een beetje gepiepeld. Bovendien: ik zou niet weten hoe. Om een beetje aan een leuk pensioen te komen is het noodzakelijk dat we allebei werken. Ik zou het er niet bij kunnen hebben.” (man, 61, laagopgeleid Amsterdam)

Op de vraag of de middenklasse gesteund of in de steek gelaten is door de overheid antwoordt een deelnemer:

“Het heeft te maken met de motor die de middenklasse vormt. Je kan er olie ingooien, maar als je hem overbelast heeft sturen ook geen zin. Je moet hem koesteren. Het antwoord is negatief. Ze is in de steek gelaten.” (man, 45, hoogopgeleid Amersfoort)

Luister naar de motor van de samenleving

De overheid heeft volgens veel deelnemers onvoldoende oog voor de implicaties van beleid en de doorwerking ervan in de levens van burgers. “Wij zijn de motor, maar de hoge klasse zit aan het stuur”, zei een deelnemer al eerder. Als het over de overheid of de politiek gaat gebruiken mensen vaak de afstandscheppende term ‘ze’ en ook zinsneden als “het wordt toch al doorgedrukt”, “we worden genaaid” en “we hebben niets meer te zeggen”. Dat geldt ook voor de ondervraagde hoger opgeleiden. Ook zij voelen zich niet gehoord.

“Ik denk dat we minder respect krijgen voor regeringen en besluiten die zij nemen. Dat je er boos over wordt en denkt: hoe kan je zoiets onzinnigs bedenken?” (vrouw, 52, hoogopgeleid Amsterdam)

Meerdere keren wordt aangegeven dat het belangrijk is voor de overheid het oor te luister te leggen bij de samenleving, en dan met name bij de middenklasse die zo over het hoofd is gezien.

“Luister goed naar de middenklassers. Luister gewoon ook eens naar hun noodkreten. Dat gebeurt naar mijn mening te weinig.” (man, 28, laagopgeleid Amersfoort)

Veel deelnemers vinden het een taak voor de overheid om mensen beter toe te rusten om met de uitdagingen van de moderne samenleving en complexe arbeidsmarkt om te kunnen gaan. Soms wordt gezegd dat mensen ook zelf verantwoordelijk zijn: “Pak zelf je verantwoordelijkheid, waarom moet iemand anders altijd iets voor je doen”. Maar meestal zeggen mensen dat het belangrijkste is dat de overheid er weer voor iedereen moet zijn en zich moet inzetten op zekerheid voor mensen die hard werken en echt willen. Als de overheid de middenklasse een aantal bestaanszekerheden garandeert, en dat men wanneer het even tegenzit niet meteen bang hoeft te zijn voor sociale daling, zal deze ook weer vertrouwen krijgen dat hard werken loont.

“De overheid moet inzetten op meer zekerheid voor de toekomst. Dat het een leidraad is, iets waar we naartoe kunnen (..) Geef weer vertrouwen. Het vertrouwen is nu geschonden.”
(man, 61, middelbaar opgeleid Amersfoort)

De verzorgingsstaat die dus ooit, in haar hoogtijdagen, een belangrijke bron van zekerheid was, is dat in de ogen van vooral de lager- en middelbaar opgeleiden niet meer. In het brede midden heerst een gevoel dat niet geluisterd wordt naar ‘de motor van de samenleving’: de ‘hogere klasse’ zit aan het stuur. Zij moeten al veel werk verzetten en krijgen nu ook te horen dat ze meer moeten doen in de samenleving. Vooral lager en middelbaar opgeleiden hebben het gevoel dat ze ‘naast het verzorgingsstaatsnet vissen’ omdat de hoger opgeleiden zichzelf wel redden en de lager opgeleiden nog wel gesteund worden door de verzorgingsstaat. De middenklasse moet zichzelf maar zien te redden.

8.5 CONCLUSIE: DE ONZEKERE MIDDENKLASSE

Zoals de Koning in de Troonrede van 2015 al zei heeft Nederland een brede, sterke middenklasse, waar grote groepen – van hoog tot laag- zichzelf toe rekenen. Generaties groeiden inderdaad op met het idee dat door te werken, en te studeren je vooruit kan komen. Dat kan je ‘de belofte van het middenklassenbestaan’ noemen: als je maar hard genoeg je best doet, door inzet en doorzettingsvermogen, kan je een plek in de middenklasse bemachtigen, met een baan die je een modaal inkomen verschaft waardoor je aardig kan wonen en leven, en voldoende financiële middelen hebt om de kinderen op te voeden en hun toekomst te kunnen garanderen. Maar deze belofte van het middenklassenbestaan wordt niet vanzelfsprekend meer ingelost. Dat blijkt uit de focusgroepgesprekken die wij hebben gehouden onder ‘het brede maatschappelijke midden’. De middenklasse kan omhoog maar ook omlaag. Mensen moeten harder hun best doen om op dezelfde positie te blijven. Oftewel, er is permanente ‘statusarbeid’ nodig om niet te dalen op de maatschappelijke ladder (Schimanck et al. 2014).

Het handhaven van de positie in het midden gaat gepaard met een groeiend gevoel van onzekerheid. Uit de gesprekken doemt niet zozeer een beeld op van een ‘verdwijvende’ of ‘bedreigde’ middenklasse maar van een ‘onzekere middenklasse’. Die onzekerheid ontstaat, volgens de deelnemers, omdat twee pilaren onder het middenklassebestaan wankelen. De eerste bron van onzekerheid is het werk, wat volgens de deelnemers een cruciaal component is van de middenklasse: “de middenklasse is de werkende klasse”. Zo ervaart men een steeds complexere arbeidsmarkt waarin flexibilisering en automatisering (robots) zorgen voor gevoelens van onzekerheid. Ook een diploma geeft niet altijd meer toegang tot een goede, betaalde baan. Bovendien heb je inmiddels twee banen nodig om een middenklasseleven te kunnen leiden, met alle stress in het gezin van dien.

De tweede bron van onzekerheid is de verzorgingsstaat. Ondanks de nadruk van de deelnemers op het meritocratisch ideaal – niet de afkomst telt maar eigen inzet en doorzettingsvermogen – wordt verwacht dat de verzorgingsstaat wel een handje helpt. Was de verzorgingsstaat in het verleden juist een bron van stabiliteit en zekerheid, nu voelen mensen zich soms in de steek gelaten. De verzorgingsstaat is er niet voor ons, ‘we vissen naast het net’ is een breed gedragen gevoel dat vooral leeft onder de lager- en middelbaar opgeleiden. Terwijl de hoger opgeleiden zichzelf wel kunnen redden en de lager opgeleiden een beroep kunnen doen op ‘allerlei potjes’, krijgen zij steeds minder. De afschaffing van de studiefinanciering is voor de middenklasse een belangrijk symbool.

Welke lessen voor beleid zouden we hieruit kunnen trekken? Wat blijkt is dat de middengroepen, ook de hoger opgeleiden onder hen, niet het gevoel hebben dat er naar ze geluisterd wordt door de overheid. Er is onvoldoende besef wat allerlei tegenstrijdige overheidsboodschappen voor impact hebben op hun middenklassenbestaan, zeggen ze. Ze moeten harder werken op een onzekere arbeidsmarkt én, in het kader van de ‘participatiesamenleving’, voor anderen zorgen. Ze moeten, nu de studiefinanciering is afgeschaft zelf in het onderwijs van hun kinderen investeren, terwijl het onzeker is of onderwijsinvesteringen ook daadwerkelijk lonen. “Luister naar onze noodkreten”, zeggen ze.

Hoe zou de overheid de groeiende gevoelens van onzekerheid van de middenklasse kunnen beantwoorden? Moeten de middengroepen hun verwachtingen bijstellen en dienen zij te wennen aan een onzekere toekomst voor henzelf en hun kinderen? Dat zou betekenen dat overheidsbeleid zich niet meer moet richten op *rising expectations* maar op *managing expectations*. De belofte van het middenklassenbestaan kan niet meer altijd worden ingelost. Hoe hard je ook je best doet, de toekomst is simpelweg niet zeker. Of moet de overheid proberen meer zekerheid en voorspelbaar te bieden, zowel op de arbeidsmarkt als met de verzorgingsstaat, zodat de middengroepen weer enige houvast hebben in onzekere tijden? De

overheid zou er weer voor iedereen moeten zijn, en vertrouwen geven, zeggen sommige deelnemers. Het antwoord ligt waarschijnlijk, zoals wel vaker, in een combinatie van beide.

LITERATUUR

- Atkinson, A. B. en A. Brandolini (2011) *On the identification of the middle class*, working papers 217, ECINEQ, Society for the Study of Economic Inequality.
- Baldwin, P. (1990) *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875-1975*, Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Dallinger, U. (2013) 'The endangered middle class? A comparative analysis of the role played by income redistribution', *Journal of European Social Policy*, 23, 1: 83-1.
- Davis, D.E. (2004) *Discipline and development: Middle classes and prosperity in East Asia and Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensik en Y. Sol (2015) *COB Burgerperspectieven 2015*|4, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ehrenreich, B. (1989) *Fear of falling: the inner life of the Middle class*, New York: Pantheon Books.
- Goldthorpe, J. H., C. Llewellyn en C. Payne (1980) *Social mobility and class structure in modern Britain*, Oxford: Clarendon Press.
- Hacker, J.S (2008) *The Great Risk Shift: The New Economic Insecurity and the Decline of the American Dream*, New York: Oxford University Press.
- Lieshout, P. van (red.) (2016) *Sociale (on)zekerheid: de voorziene toekomst*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ministerie van Algemene Zaken (2015) *Troonrede 2015*, beschikbaar op: www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2015/09/15/troonrede-2015.
- Olsthoorn M., E. Pommer, M. Ras, A. van den Torre en J.M. Wildeboer Schut (2017) *Voorzieningen verdeeld*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Parker, S. (red.) (2013) *The squeezed middle: the pressure on ordinary workers in America and Britain*, Bristol: The Policy Press.
- Pew, (2015) *Most Say Government Policies Since Recession Have Done Little to Help Middle Class, Poor*, Pew Research Center, 4 maart 2015, beschikbaar op: www.people-press.org/files/2015/03/03-04-15-Economy-release.pdf.
- Ridder, J. Den, P. Dekker en P. Van Houwelingen, m.m.v. E. Schrijver (2016) *COB Burgerperspectieven 2016*|1, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schimank, U., S. Mau en O. Groh-Samberg (2014) *Statusarbeit unter Druck? Zur Lebensführung der Mittelschichten*, Weinheim: BeltzJuventa.
- Scockpol, T. (2000) *The missing middle: working families and the future of American social policy*, New York: W.W. Norton.
- Swaan, A. de (1989) *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (1990) 'Jealousy as a class phenomenon', pp. 168-194 in A. de Swaan, *The management of normality*, Londen: Routledge.

- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014) *Vershil in Nederland: Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C. (2016) 'Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie', oratie, beschikbaar op: www.uu.nl/sites/default/files/fsw-vrooman-oratie.pdf.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (2 vols), Berkeley: University of California Press.

BIJLAGE

Voor het onderzoek naar de subjectieve beleving van midden-inkomensgroepen werden 6 verschillende groepsgesprekken gehouden, waaraan in totaal 46 personen deelnamen. Het onderzoek is verricht door bureau Veldkamp in samenwerking met onderzoekers van de WRR. De selectie van deze deelnemers is uitgevoerd door een tweetal selectiebureaus. De deelnemers zijn op basis van hun opleidingsniveau opgesplitst in aparte groepen: er vonden gesprekken plaats met laagopgeleiden (vmbo, mbo1), middelbaar opgeleiden (mbo2-4, havo en vwo) en met hoogopgeleiden (hbo en wo). Binnen iedere groep is tot slot weer gezorgd voor een vergelijkbare spreiding naar leeftijd, geslacht, inkomen, afkomst, gezinssituatie en werkzame situatie. Zo was er in iedere groep bijvoorbeeld een gelijke verdeling van mannen en vrouwen, en waren er maximaal twee niet-werkenden en twee zzp'ers of werknemers met flexibel contract. Een overzicht van de sociaal-economische kenmerken van de deelnemers wordt weergegeven in tabel 8.2. Omdat percepties ook per regio kunnen verschillen, vonden er zowel gesprekken in Amsterdam als in Amersfoort plaats. Deze vonden alle plaats in november 2015.

Tabel 8.1   **Overzicht van de totaal 46 deelnemers aan de focusgroepen**

Opleidingsniveau	Amsterdam	Amersfoort
Laag	8 personen	8 personen
Middelbaar	8 personen	7 personen
Hoog	7 personen	8 personen

Tabel 8.2 Sociaal-economische kenmerken van de deelnemers per opleidingsniveau

	Totaal	Voorbeelden van beroepen	Gezinssituatie	Leeftijd	Netto-huishoudinkomen
Laag opgeleid	16	<ul style="list-style-type: none"> – Conciërge – Logistiek medewerker – Verkoopster supermarkt – Zangeres op zzp-basis – Administratief – Secretaresse 	<ul style="list-style-type: none"> Stel zonder kind (5x) Stel met kind (6x) Alleenstaand (3x) Alleenstaand met kind (2x) 	<ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld: 44 jaar – Jongste: 28 – Oudste: 65 	<ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld: €2322 – Laagste: €1538 – €2000 – Hoogste: €3500 – €4000
Middelbaar opgeleid	15	<ul style="list-style-type: none"> – Vrachtwagenchauffeur – Activiteitenbegeleider in de zorg – Klantenservice – Transport op zzp-basis – Juridisch secretaresse – Administratief – Secretaresse 	<ul style="list-style-type: none"> Stel zonder kind (4x) Stel met kind (4x) Alleenstaand (4) Alleenstaand met kind (3x) 	<ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld: 45 jaar – Jongste: 27 – Oudste: 61 	<ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld: €2637 – Laagste: €1538 – €2000 – Hoogste: €4500 – €5000
Hoog opgeleid	15	<ul style="list-style-type: none"> – HR adviseur – Pedagogisch werker – Gerechtssecretaris – Sales manager – Technisch adviseur chemie – Technisch adviseur orthopedie 	<ul style="list-style-type: none"> Stel zonder kind (3x) Stel met kinderen (6x) Alleenstaand (4x) Alleenstaand met kind (2x) 	<ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld: 43 jaar – Jongste: 28 – Oudste: 62 	<ul style="list-style-type: none"> Gemiddeld: €2986 – Laagste: €1538 – €2000 – Hoogste: €4500 – €5000

Voor dit kwalitatieve onderzoek is gebruik gemaakt van de methode van focusgroepen: groeps gesprekken met een beperkt aantal deelnemers (liefst tussen de 6-8) waarbij gestreefd wordt naar een zekere homogeniteit om de gesprekken soepel te laten verlopen. Het voordeel van de methode van focusgroepen is dat deelnemers elkaar kunnen stimuleren en op gedachten brengen. Door de interactie die plaatsvindt in de gesprekken gaan de deelnemers meer de diepte in over hun ervaringen en meningen en wordt beter inzicht verworven in de achterliggende argumentaties van ideeën en meningen.

De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van een checklist die gezamenlijk is opgesteld door onderzoekers van de WRR met de uitvoerders van bureau Veldkamp. Het uitgangspunt was daarbij een gesprek van twee uur. Aan bod kwamen vragen over de afbakening van de middenklasse door de deelnemers en wat volgens hen bepaalt of iemand daartoe behoort, zelfidentificatie door de deelnemers, welke ontwikkelingen zij zien rondom de middenklasse, en wat zij in de toekomst verwachten voor de middenklasse. De gesprekken zijn getranscribeerd en uiteindelijk geanalyseerd door de auteurs van dit hoofdstuk.